

Karolina Kołazyk <https://orcid.org/0000-0001-5040-0035>
Uniwersytet Marii-Curie Skłodowskiej w Lublinie

Rola dziadków we współczesnej rodzinie. Funkcjonowanie rodzin wielopokoleniowych z perspektywy psychologii

The role of grandparents in the modern family.

**Functioning of multi-generational families
from the perspective of psychology**

<https://doi.org/10.34766/fetr.v41i1.232>

Abstrakt: Panującemu powszechnie we współczesnym świecie kultowi młodości towarzyszy jednocześnie zjawisko starzenia się społeczeństwa. Coraz później podejmowane są przez młodych role rodzicielskie, skutkuje to także późniejszym przyjmowaniem roli dziadków. Ze starością wiąże się wiele stereotypów, szczególnie negatywnych. Osobom starszym przypisywane są takie cechy jak niesamodzielność czy niedołążność. Z badań wynika jednak, że takie poglądy nie znajdują uzasadnienia w rzeczywistości. Współcześnie, nawet osoby w podeszłym wieku podejmują aktywność fizyczną, kontynuują zatrudnienie, chętnie opiekują się wnukami. Dziadkowie bez wątpienia pełnią ważną rolę w życiu rodziny. Ich relacje z wnukami są cenne dla obu stron. Wnukowie dostają między innymi miłość i opiekę, dając osobom starszym poczucie spełnienia i bycia potrzebnym. Kontakt z najmłodszymi członkami rodzin wpływa na powstanie specyficznych stylów komunikowania się i postępowania z nimi. Style te różnią się m.in. w zależności od płci. Niniejszy artykuł ma na celu ukazanie roli dziadków we współczesnej rodzinie oraz wskazanie specyfiki funkcjonowania rodzin wielopokoleniowych z perspektywy psychologii.

Słowa kluczowe: starość, dziadkowie, role rodzinne, współczesna rodzina

Abstract: Despite the prevailing cult of youth we are dealing with an ageing population. It results in delaying taking up family roles, including the role of grandparents. There are plenty of stereotypes associated with old age, especially negative ones. Elderly people are thought to be dependent or infirm. Research shows that these stereotypes have little to do with reality if we look at people taking the role of grandparents. Nowadays, grandparents are largely physically active, sometimes they still work, and they look after their grandchildren willingly. Undoubtedly, grandparents play an important role in a family's life. Their relationship with grandchildren is valuable to both parties. Grandchildren get, inter alia, love and care, giving grandparents a sense of accomplishment and being needed. Contact with the youngest members of family determines the emergence of specific styles of communication and ways of getting on with them. These styles differ, for example, depending on sex. This article aims to identify the roles of grandparents in the modern family and points out the specifics of multi-generational families from a psychological perspective.

Keywords: old age, aging, grandparents, grandmother, grandfather, care, stereotypes, grandchildren, family roles, family, modern family

Wprowadzenie

Człowiek w ciągu swojego życia wchodzi w wiele różnych ról. Są to między innymi role społeczne oraz rodzinne (Żurek, 2016). Te ostatnie wydają się być szczególnie ważne,

gdyż rodzina uważana jest za podstawową grupę społeczną (Kałdon, 2011). Nie da się z niej odejść, towarzyszy ludziom przez całe życie. Wchodząc w interakcje z innymi członkami rodziny podejmujemy, czasem nieświadomie, aktywności mające związek z rolami rodzinnymi (Żurek, 2016).

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie jaką rolę pełnią dziadkowie we współczesnej rodzinie. Pod uwagę została wzięta problematyka starości i starzenia się, zadań rozwojowych okresu starości, stereotypizacji starości, roli dziadków realizowanej we współczesnym świecie, relacji dziadków z wnukami, stylów funkcjonowania oraz aspektów roli dziadków. Uwzględniono także różnice płciowe w pełnieniu tej funkcji. Z tego powodu porównano rolę dziadka i babci.

1. Starość i starzenie się

W literaturze można spotkać się z różnorodnymi definicjami starzenia się oraz starości. Wśród badaczy funkcjonuje pogląd, podzielany m.in. przez Zycha (2001), mówiący o tym, że starość ma charakter statyczny, natomiast starzenie się to proces dynamiczny, który przebiega w czasie. Karasek (2007) uważa starzenie się za nieuchronne zjawisko, sprowadzając je do zmian fizjologicznych. Starość jest więc efektem działania czasu na organizm.

Współcześnie wyraźnie widoczne jest zjawisko starzenia się społeczeństwa (Szopa, 2016), ale także odkładanie rodzicielstwa na późniejszy okres. Z danych Eurostatu z 2016 roku wynika, że na terenie Polski kobiety rodzą pierwsze dziecko, mając średnio 27 lat¹. W 1997 r. statystyczna Polka zostawała matką w wieku 24 lat, w 2002 r. mając 25 lat, natomiast w 2008 r. już w wieku 26 lat. Również role dziadków podejmowane są coraz później. Leopold i Skopek (2015) podają, że w Polsce kobiety stają się babciami, gdy mają 47 lat, zaś mężczyźni dziadkami w wieku 51 lat. Znajdują się więc oni w okresie wczesnej starości. Nie pozostaje to bez znaczenia dla systemów rodzinnych.

Starzenie się jest procesem indywidualnym – u każdej jednostki może przebiegać inaczej (Brandt, Buszman, 2015). To jak będzie on przebiegał, zależy od szerokiego spektrum czynników. Zalicza się do nich na przykład cechy osobowości, zasoby w postaci relacji z innymi czy też sposób funkcjonowania, jaki dominował do tej pory. Ważne są także takie czynniki jak kultura, pochodzenie etniczne, płeć, rasa, tradycje rodzinne czy struktura rodziny (Joy, 2013).

Starość może być traktowana zarówno jako zjawisko pozytywne, jak i negatywne (Brudek, 2017). Starsi ludzie mogą odczuwać zadowolenie z rodziny, z wnuków. Mogą być usatysfakcjonowani sukcesami zawodowymi, jakie udało się im osiągnąć i z zasłużonej

¹ <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8774296/3-28032018-AP-EN.pdf/dfd8ebdf-a6a4-4153-9ee9-2f05652d8ee0>

emerytury. Z drugiej strony starość bez wątplenia utrudnia funkcjonowanie człowieka. Szereg zmian zachodzących w tym czasie w ludzkim ciele prowadzi do pogorszenia jakości życia poprzez, między innymi, stopniowe ograniczanie sprawności fizycznej. Organizm nie ma już wystarczających zdolności przystosowania się do zmian, które zachodzą w środowisku, przez co ulega szybszemu wyczerpaniu. Z tego powodu starsi ludzie narażeni są na występowanie wielu chorób (Regulska, 2010).

2. Zadania rozwojowe okresu starości

Starość można postrzegać jako rozwinięcie poprzednich faz życia (Zielińska-Więczkowska, Kędziora-Kornatowska, Kornatowski, 2008). Sposób funkcjonowania człowieka we wcześniejszych fazach życia w pewnym stopniu determinuje to, jak będzie wyglądała jego starość. Jeśli zadania rozwojowe z wcześniejszych okresów nie zostały wykonane, skutkuje to negatywnym obrazem dalszego życia.

Już w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku Havighurst twierdził, że poszczególne zadania rozwojowe powinny zostać zrealizowane, aby człowiek mógł przejść do kolejnej fazy rozwoju (Havighurst, 1972; za: Lang, 1978). Rozwój, przy takim założeniu, rozpatrywany był w kategoriach procesu uczenia się. Havighurst uważał, że każdy powinien indywidualnie osiągnąć umiejętność wykonywania zadań charakterystycznych dla danego okresu rozwoju. Prawidłowe ich wykonanie skutkuje satysfakcjonującym i zdrowym funkcjonowaniem w społeczeństwie, natomiast brak wypełnienia prowadzi do poczucia porażki, dezaprobaty ze strony innych oraz do trudności w wykonywaniu zadań w dalszych fazach rozwoju (za: tamże).

Do zadań okresu późnej dojrzałości, który można utożsamić ze starością, zalicza się:

- przystosowanie się do słabszych sił fizycznych i pogarszającego stanu zdrowia,
- przygotowanie się do przejścia na emeryturę i ograniczeń finansowych,
- przygotowanie się do śmierci współmałżonka,
- ustalenie wyraźnej przynależności do własnej grupy wiekowej,
- przyjmowanie swoich ról społecznych i adoptowanie ich w sposób elastyczny,
- stworzenie satysfakcjonujących warunków bytowych (Havighurst, 1972; za: Zawadzka, Stalmach, 2015):

3. Stereotypizacja starości

W społeczeństwie funkcjonuje wiele stereotypów związanych ze starością (Kapszewicz, Świdarska, 2015). Mogą to być przekonania o charakterze pozytywnym jak również negatywnym.

Jako pozytywne przekonania związane ze starością Palmore (1999) wskazuje osiem specyficznych cech, charakterystycznych dla cywilizacji zachodniej. Są to: życzliwość, mądrość, zamożność, siła polityczna, wolność, wieczna młodość oraz szczęście. Jak podaje Rudnik (2016) część ludzi kojarzy starość także z rozsądkiem, szczerością, odpowiedzialnością, spokojem i opanowaniem czy powagą.

Większość stereotypów na temat starości ma negatywny wydźwięk. Wiek ten kojarzony jest przede wszystkim z niedołążnością fizyczną i psychiczną, słabością, niesamodzielnością i zależnością od innych (Miszczak, 2008). W czasach, gdy panuje kult młodości, widoczna jest marginalizacja seniorów (Szukalski, 2015). Istotny wpływ w tym zakresie mają media, które często ukazują osoby starsze jako chore, wymagające pomocy innych, znajdujące się w złej sytuacji ekonomicznej, zmagające się z różnymi problemami (m.in. rodzinnymi) (Szatur-Jaworska, 2014). Taka perspektywa może być krzywdząca dla osób starszych i wywoływać szereg negatywnych skutków, takich jak np. wzmożone poczucie bezradności. Ograniczenie życia społecznego przez osoby starsze jest jedną z możliwych negatywnych konsekwencji stereotypizacji tej grupy społecznej. Niekiedy konsekwencje mogą być znacznie bardziej poważne i destrukcyjne. Wyniki badań dowodzą że seniorzy, którzy postrzegają siebie jako niepotrzebną przeszkodę, uciekają w alkoholizm oraz częściej podejmują próby samobójcze (Kotulska, 2008). Potwierdza to tezę o istotnym znaczeniu życia społecznego i utrzymywania pozytywnych relacji interpersonalnych w podeszłym wieku.

4. Rola dziadków realizowana we współczesnym świecie

Opisując współczesne babcie i dziadków Wawrzyniak (2011) mówi o osobach sprawnych fizycznie, czasem nawet pracujących zawodowo. Autorka zwraca uwagę na istniejącą wśród nich tendencję do tego, aby nie poświęcać się całkowicie swoim rolom rodzinnym, ale podejmować również inne aktywności. W związku z tym dziadkowie z młodszego pokolenia rzadziej kontaktują się z wnukami, są też z nimi mniej związani w porównaniu z dziadkami z pokolenia starszego. Z badań przeprowadzonych przez Silversteina i Longa (1998; za: Appelt, 2007) wynika, że więź emocjonalna pomiędzy wnukami i dziadkami nieco spadała w okresie pierwszych 14 lat życia wnuków, natomiast zwiększała się, gdy dziadkowie byli w wieku 70-80 lat. Jako możliwe wyjaśnienie autorzy wskazują takie czynniki jak lepszy ogólny stan zdrowia seniorów w porównaniu do poprzednich pokoleń czy też większa mobilność, dzięki czemu mogą podejmować się dodatkowych ról społecznych, nie skupiając się wyłącznie na byciu babcią i dziadkiem. Mimo to, współczesny model rodziny – w którym rodzice w znacznym stopniu są pochłonięci zapewnianiem godnego bytu – determinuje role przypisywane dziadkom. Matki po urodzeniu dziecka zazwyczaj wracają do pracy zawodowej (Rękas, 2013). W tej sytuacji

pomoc dziadków jest nieoceniona, dlatego odgrywają oni niezwykle ważną rolę, w ramach funkcji opiekuńczo-wychowawczej rodziny. Opiekę nad dziećmi częściej przejmują babcie (Wawrzyniak, 2011). Jak wskazuje autorka, jest to ważne przy narodzinach pierwszego dziecka. Babcia udziela wtedy cennych rad oraz pomaga w czynnościach pielęgnacyjnych. Jednocześnie jej nadmierna aktywność może prowadzić do konfliktów i pogorszenia relacji. Młodzi rodzice deklarują zwykle wdzięczność za pomoc w opiece nad dziećmi, jednak nie mogą pozwolić na to, żeby być na drugim planie w wychowywaniu dzieci. Dziadkowie mogą udzielać pewnych wskazówek, ale ich zadaniem jest przede wszystkim towarzyszenie w procesie wychowywania wnuków (Ziółkowski, 2016). Zatem najbezpieczniejsza wydaje się być jedynie pomocnicza rola dziadków w wychowywaniu wnuków, opierająca się na dostosowanych do potrzeb wizytach (Wawrzyniak, 2011).

5. Relacje dziadków z wnukami

Wzajemna relacja jest ważna zarówno dla dziadków jak i wnuków. Dyczewski (2002) uważa, że stosunki te są szczególnie istotne dla osób starszych, ponieważ zapewniają im poczucie bycia użytecznym, co znacząco poprawia jakość ich egzystencji. Autor podkreśla, że seniorzy mogą widzieć w funkcjonowaniu wnuków przedłużenie własnego życia. Wzmacnia to chęć do działania oraz poczucie zadowolenia. Dziadkowie zazwyczaj z dumą patrzą na swoje wnuki, co upewnia ich w przekonaniu o wartości ich własnego życia. Dzieci natomiast dzięki relacji z dziadkami kształtują postawy, wzorce zachowań, uczą się historii - zarówno rodzinnej jak i narodowej - oraz otrzymują wartości kulturowe i materialne (Ładyżyński, 2017).

Na podstawie danych CBOS z 2012 r. można zauważyć, że ponad połowa respondentów (51%) w dzieciństwie miała bardzo częsty kontakt z dziadkami, natomiast 27% dość częsty. Niewielki odsetek widział dziadków rzadko, bardzo rzadko lub w ogóle nie miał z nimi kontaktu. Relacje z dziadkami w znacznej części zostały uznane za bardzo bliskie (61%) bądź bliskie (24%). Wśród badanych 12% określiło relacje z dziadkami jako niezbyt bliskie, 5% jako w ogóle pozbawione bliskości, natomiast 2% nie potrafiło określić bliskości tych relacji. Istotny wpływ na jakość relacji miała częstość kontaktów, bowiem niemal wszystkie osoby deklarujące bardzo częste oraz częste spotkania z dziadkami określiła te relacje jako bliskie. Z tych samych badań wynika, że 72% Polaków zawdzięcza coś swoim dziadkom. Jest to:

- opieka i wychowanie (65% respondentów),
- poczucie bycia kochanym (64% respondentów),
- znajomość historii rodziny (57% respondentów),
- zasady moralne (57% respondentów),
- wiara (54% respondentów),

- cechy charakteru takie jak: obowiązkowość, pracowitość, samodyscyplina, silna wola (48% respondentów),
- praktyczne umiejętności, np. prowadzenie domu, majsterkowanie (44% respondentów),
- znajomość niektórych wydarzeń historycznych (43% respondentów),
- miłość do ojczyzny (38% respondentów),
- zainteresowania, hobby (25% respondentów),
- mieszkanie (10% respondentów),
- spadek (6%)².

Przytoczone rezultaty badań dowodzą istotności kontaktu i pozytywnych relacji z dziadkami w wielu obszarach życia młodych ludzi. Pozwalają one nabyć różnorodne kompetencje potrzebne w dalszym życiu, kształtują postawy oraz tożsamość młodego człowieka oraz służą wprowadzeniu i stosowaniu mechanizmów umożliwiających poprawne funkcjonowanie.

6. Style funkcjonowania i aspekty roli dziadków

W literaturze wyróżnia się różnorodne style funkcjonowania osób starszych w roli dziadków. Powszechnie przyjmowanym w literaturze światowej jest podział zaproponowany przez Bengstona (1985), zaś w literaturze polskojęzycznej propozycja Chmielnickiego (1978; por. także: Zięba-Kołodziej, 2012).

Na gruncie polskim najczęściej wskazywane są cztery style:

- *styl formalny* – polega na ograniczaniu kontaktów do tych, które są „obowiązkowe”; widoczna jest uprzejmość i stanowcze rozgraniczenie roli dziadków od roli rodziców,
- *zastępczy rodzice* – dziadkowie pełnią role rodzicielskie wobec wnuków, wyraźnie widoczna jest funkcja wychowawcza,
- *krynica mądrości rodzinnej* – dziadkowie przekazują tradycje rodzinne,
- *życzliwe Mikołaje* – opiera się na niezbyt częstym kontakcie z wnukami, obdarowywaniu ich prezentami (za: Zięba-Kołodziej, 2012).

Bengston (1985) z kolei wyróżnia następujące rodzaje ról:

- *Kotwica* – zapewnia stabilność, ma szczególną wartość, gdy rodzina doświadcza sytuacji trudnych. Dba o wzajemne relacje w rodzinie. Stanowi też źródło mądrości życiowej, pomaga odnaleźć wartości, wpływając w ten sposób na kształtowanie tożsamości u młodych ludzi,
- *Ochroniarz* – ma duże znaczenie w obszarze spójności i trwałości rodziny, zapewniając opiekę i ochronę w trudnych sytuacjach. Daje wsparcie podczas wychowywania i opieki nad dziećmi. Może też wspomagać rodzinę finansowo,

² https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_008_12.PDF

- *Arbiter* – obniża napięcie w konfliktach między rodzicami a dziećmi, pomaga je rozwiązywać i wzajemnie się zrozumieć,
- *Historyk* – przekazuje historię rodzinną i narodową, podtrzymuje rodzinne tradycje.

Z badań przeprowadzonych przez Brandt i Buszman (2015) wynika, że dziadkowie najczęściej przyjmują rolę historyków. Na drugim miejscu znajduje się rola kotwicy. W tych samych badaniach poruszono kwestię oceny swoich relacji z dziadkami przez respondentów. Większość osób (63%) oceniła je jako dobre. Pod względem form kontaktu z dziadkami, do najczęściej wskazywanych należały odwiedziny i rozmowy telefoniczne. Następnie badani wskazywali wspólne wyjazdy. Badania dowiodły również, że częstość kontaktów z wnukami wzrasta wraz z wiekiem dziadków.

7. Porównanie roli babci i dziadka

Przyglądając się rolom dziadków z uwzględnieniem różnic płciowych, zauważalne są różnice między rolą dziadka i babci (Appelt, 2007). Również zmiany społeczne, inne modele funkcjonowania wśród osób starszych determinują występowanie różnorodnych typów ról rodzinnych dziadków. W dzisiejszych czasach babcie nie poświęcają się całkowicie wnukom, lecz są często osobami pracującymi i podejmującymi się innych aktywności.

W literaturze polskiej najczęściej przytaczanym jest metaforyczne rozróżnienie typów zaproponowane przez Wawrzyniak (2011):

- *Babcia matkująca* – to połączenie ról babci i matki, jednak widać tu przewagę zachowań, które wchodzi w rolę matki,
- *Babcia obojętna* – realizacja potrzeb kobiety nie jest połączona z aktywnością związaną z wnukami,
- *Babcia wyemancypowana* – kocha swoje wnuki, ale z powodu innych aktywności nie ma dla nich czasu,
- *Babcia w pretensjach* – ukrywa zarówno swój wiek jak i fakt, że jest babcią, niechętnie angażuje się w role rodzinne, które związane są z tą fazą życia,
- *Babcia normalna* – spędza wiele czasu z wnukami i cieszy się z ich obecności, jednak nie wchodzi w role rodziców,
- *Babcia entuzjastka* – uważa rolę babci za najważniejszą, rozpieszczając przy tym wnuki,
- *Babcia dyspozycyjna* – nieustannie można liczyć na jej pomoc względem wnuków,
- *Babcia wszechmatka* – posiada ogromny instynkt macierzyński, darzy miłością zarówno dzieci, jak i wnuki, daje poczucie bezpieczeństwa,
- *Babcia męczennica* – opiekuje się wnukami, ale stawia się w pozycji męczennicy,

- *Babcia dyktator* – jest autorytarna, decyduje o wszystkich sprawach rodzinnych, członkowie systemu boją się jej sprzeciwić.

Pomimo faktu, że babcie nie są całkowicie zaangażowane w opiekę nad wnukami, nadal mamy do czynienia z feminizacją rodzinnych ról osób starszych (Wawrzyniak, 2011). Kobiety poświęcają więcej czasu swoim wnukom i mają na nie większy wpływ niż dziadkowie. Z badań Smith (1988) wynika, że babcie od strony matek spędzają z wnukami dwa razy więcej czasu niż te od strony ojców (za: Dubas, 2001). Babcie są bardziej skupione na emocjonalnej stronie relacji, starając się być źródłem miłości i zrozumienia (Appelt, 2007).

Rola dziadka jest pod pewnymi względami odmienna. Mężczyźni chętniej angażują się w wykonywanie wspólnie z wnukami czynności rekreacyjnych, takich jak spacer, wycieczki czy zabawy. Podczas tego typu aktywności częściej przekazują przedstawicielom młodego pokolenia różne poglądy i informacje na temat historii rodziny i kraju. Opowiadają także o swoich doświadczeniach życiowych, wskutek czego zdarza się, że stają się wzorami do naśladowania (Wawrzyniak, 2011). Według Appelt (2007) dziadkowie są dla wnuków istotnym źródłem wiedzy, dzieląc się swoim doświadczeniem oraz pomagając w takich sprawach jak nauka, finanse czy praca.

Podsumowanie

Współcześni dziadkowie nie do końca wpisują się w powszechnie panujące stereotypy na temat starości (por. Pieńkos, 2015). Często są to ludzie aktywni w wielu obszarach życia i pełniący niezwykle istotną rolę w funkcjonowaniu rodziny, dając poczucie bezpieczeństwa i stabilności oraz wspierając w trudnych momentach. Zajmują się wnukami pod nieobecność rodziców, pomagają im także w organizacji czasu wolnego. Dziadkom sprawia to wiele przyjemności oraz daje poczucie sprawczości. Wnukowie też w dużej mierze są wdzięczni za wkład, jaki najstarsi członkowie rodziny mieli w ich wychowaniu. Podczas spotkań z wnuczętami, dzielą się swoją mądrością i doświadczeniem życiowym, co stanowi dobrą bazę do dalszego rozwoju (por. Czubocho, Rejman, 2012). Zwykle są „historykami”, przekazującymi wiele cennych informacji, związanych z przeszłością zarówno rodziny, jak i ojczyzny. Biorąc pod uwagę zmienną jaką jest płeć, udzielanie informacji na temat przeszłości podczas wykonywania różnych czynności rekreacyjnych jest charakterystyczne dla dziadków. Natomiast babcie za ważniejsze w relacji z wnukami uznają okazywanie im uczuć i zapewnianie emocjonalnego wsparcia. Dzięki interakcji z dziadkami, młode pokolenie uczy się szacunku do starszych oraz rozwija wrażliwość na drugiego człowieka. Przytoczone badania dowodzą, że rola dziadków we współczesnych rodzinach, mimo zmian w sferze społecznej, nadal jest ważna dla poprawnego funkcjonowania rodzin. Właściwa postawa dziadków rzutuje na rozwój i funkcjonowanie wnucząt w różnorodnych aspektach dalszego życia.

Bibliografia:

- Appelt, K. (2007). Współcześni dziadkowie i ich znaczenie w rozwoju wnuków, (w:) A. Brzezińska, K. Ober-Łopatka, R. Stec, K. Ziółkowska (red.), *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości*, 79-95, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Bengston, V.L. (1985). Diversity and symbolism in grandparent roles, (in:) V.L. Bengtson, J.F. Robertson (eds.), *Grandparenthood*, 11-26, Beverly Hills: Sage.
- Brandt, A., Buszman, K. (2015). Różne oblicza starości i międzypokoleniowych relacji rodzinnych z perspektywy dorosłych, *Spółeczeństwo i Edukacja*, 17(2), 79-91.
- Brudek, P.J. (2017). Starość - szansą czy zagrożeniem? Psychologiczna analiza funkcjonowania osób w okresie późnej dorosłości, (w:) M. Guzewicz, J. Czerkawski (red.), *Praktyczna psychologia dla teologów*. t. II, 57-81, Lublin: Jedność.
- Chmielnicki, N. (1978). Dziadkowie, babcie, wnuki, *Problemy Rodziny*, 1, 29-35.
- Czubocha, E., Rejman, K. (2012). Starsze osoby we współczesnym społeczeństwie w kontekście funkcjonowania rodziny wielopokoleniowej, *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej, seria: Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, 19(3), 9-22.
- Dubas, J. S. (2001). How Gender Moderates the Grandparent-Grandchild Relationship: A Comparison of Kin-Keeper and Kin-Selector Theories, *Journal of Family Issues*, 22(4), 478-429.
- Joy, P. (2013). The Role of Grandparents in Today's Society, (in:) M. Devine, A. Singh (eds.), *Rural Transformation and Newfoundland and Labrador Diaspora, Grandparents, Grandparenting, Community and School Relations*, 355-360, Canada: Sense Publishing.
- Kałdon, B.M. (2011). Rodzina jako instytucja społeczna w ujęciu interdyscyplinarnym, *Forum Pedagogiczne UKSW*, 1(1), 229-241.
- Kapszewicz, P., Świdarska, M. (2015). Stereotypy dotyczące starzenia się i ludzi starych w opiniach studentów medycyny, *Pedagogika Rodziny*, 4(5), 185-199.
- Karasek, M. (2007). Hormony młodości? *Endokrynologia Polska*, 58(2), 153-161.
- Kotulska, J. (2008). Stereotypy na temat wieku a stosunek bibliotek do bibliotekarzy 50+, *Biuletyn EBIB*, 98(7).
- Lang, M.A. (1978). Developmental Tasks of Older People: Implications for Group Work Practice, *Dissertations and Theses*, Portland: Portland State University.
- Leopold, T., Skopek, J. (2015). The Demography of Grandparenthood: An International Profile, *Social Forces*, 94(2), 801-832.
- Ładyżyński, A. (2017). „Gdy macie babcie - to się nie trapie”, czyli o roli dziadków w rodzinie, *Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy*, 4(25), 11-21.
- Miszczak, E. (2008). Czy w Polsce występuje gerontofobia?, (w:) J.T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Pomyślne starzenie się w perspektywie nauk*, 156-167, Łódź: Zakład Demografii i Gerontologii Społecznej UŁ.

- Palmore, E.B. (1999). *Ageism: Negative and Positive*, New York: Springer Publishing Company.
- Pieńkos, M. (2015). Dziadkowie w wychowaniu wnuków na podstawie opinii osób młodych i starszych, *Forum Pedagogiczne*, 5(2), 279-289.
- Regulska, A. (2010). Wybrane aspekty starości w perspektywie spełnienia życia człowieka, *Studia nad Rodziną*, 19(1), 203-210.
- Rękas, M. (2013). Kobiety - matki i ich powrót na rynek pracy po urodzeniu dziecka w wynikach badań, *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 161, 122- 131.
- Szatur-Jaworska, B. (2014). Starość w polskiej rodzinie, (w:) P. Szukalski (red.), *Relacje międzypokoleniowe we współczesnych polskich rodzinach*, 25-40, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Szopa, B. (2016). Konsekwencje procesu starzenia się społeczeństwa: wybrane problemy, *Problemy Zarządzania*, 14(2), 23-40.
- Szukalski, P. (2015). Dyskryminacja ze względu na wiek jako bariera jakości życia seniorów, (w:) A. Janiszewska (red.), *Jakość życia ludzi starych - wybrane problemy*, 11-23, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Wawrzyniak, J., K. (2011). Opiekuńczo-wychowawcza rola dziadków w rodzinie, *Pedagogika Rodziny*, 1(2), 95-103.
- Ziółkowski, P. (2016). *Pedagogizacja rodziców. Potrzeby i uwarunkowania*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy.
- Zawadzka, D., Stalmach, M. (2015). Problemy psychologiczne osób w okresie starości. Najważniejsze wyzwania i trudności, *Hygeia Public Health*, 50(1), 298-304.
- Zielińska-Więczkowska, H., Kędziora-Kornatowska, K., Kornatowski, T. (2008). Starość jako wyzwanie, *Gerontologia Polska*, 16(3), 131-136.
- Zięba- Kołodziej, B. (2012). Rola dziadków w życiu rodziny, (w:) D. Seredyńska (red.), *Uczestnictwo społeczne w średniej i późnej dorosłości*, 136-151, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Zych, A. (2001). *Słownik gerontologii społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Żurek, A. (2016). Przymus kreowania ról rodzinnych, (w:) I. Przybył, A. Żurek (red.), *Role rodzinne. Między przystosowaniem a kreacją*, 17-27, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Źródła internetowe:

- <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/8774296/3-28032018-AP- Women in EU have first child on average at 29; EN.pdf/dfd8ebdf-a6a4-4153-9ee9-2f05652d8ee0>
- https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_008_12.PDF
- <http://www.ebib.pl/2008/98/a.php?kotulska>